

## TIL HÁM MÁDENIYAT BAYLANISI

Seytimbetova Gulsima Uzakbaevna

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17406364>

**Annotatsiya.** *Bul maqalada til hám madeniyat túsiniqleri, olar arasındaqı tıpki baylanıs hám bir-birine tásir etiw mexanizmleri qaralǵan. Til — xalıqtıń ruwhiy hám mádeniy dúnyasın belgileytiǵın negizgi qural ekenligi kúrsitiledi. Madeniyat arqalı til sistemasındaǵı ózgerisler, til arqalı bolsa madaniyat elementleriniń saqlanıwı, tarqalıwı hám jańalanıwı izertlenedi.*

*Qaraqalpaq adebiy mirasında til hám madeniyat baylanısınıń ózgeshe orni, olarnıń xalıqtıń milliy bóleniwı menen úlken tásir etiwshiligi tahlil etiledi.*

**Tayanish sózler:** *til, madeniyat, filologiya, Qaraqalpaq adabiyatı, milliy qádiriyat, til sisteması, xalıqtıń ruwqiy dúnyası.*

## LANGUAGE IS A SIGN OF CULTURE

**Annotation.** *This article examines the concepts of language and culture, their fundamental interconnection, and the mechanisms of mutual influence between them. It demonstrates that language is the main tool that defines the spiritual and cultural world of a nation. The article analyzes the changes that occur in the language system through culture and the preservation, dissemination, and renewal of cultural elements through language. Special attention is paid to the unique role of the relationship between language and culture in Karakalpak literary heritage and their significant influence on the formation of the national identity of the people.*

**Keywords:** *language, culture, philology, Karakalpak literature, national values, language system, spiritual world of the people.*

## ЯЗЫК — ПРИЗНАК КУЛЬТУРЫ

**Аннотация.** *В данной статье рассматриваются понятия языка и культуры, их взаимосвязь и механизмы взаимного влияния. Показано, что язык является основным инструментом, определяющим духовный и культурный мир народа. Анализируются изменения в языковой системе под влиянием культуры, а также сохранение, распространение и обновление культурных элементов посредством языка. Особое внимание уделено уникальной роли взаимосвязи языка и культуры в каракалпакском литературном наследии и их значительному влиянию на формирование национальной идентичности народа.*

**Ключевые слова:** *язык, культура, филология, каракалпакская литература, национальные ценности, языковая система, духовный мир народа.*

**Kirisiw:** *Til hám madeniyat — bir-birinen ayrılmaytuǵın eki kúsh. Til — adamnıń oy-pikirin, dúniyani qabil etiw dárejelerin belgileytiǵın qural bolsa, madeniyat — usı oy-pikirlerdiń, qádiriyatlardıń, dástúrlerdıń, halıqtıń ruhi dúnyasın kúrsitetin keńlik. Hár bir halıq úziniń til arqalı madaniyatın tanıytı, hám madaniyat arqalı tiliniń báy maqnasın saqlap qalıwǵa múmkinshilik jaratadı. Til hám madeniyat ortasındagi baylanıs keń kólemde izertlewdi talab etedi, sebebi olar bir-birine tıpki hám tarixi jaqtan da, semantik hám psixologiyalıq jaqtan da túǵız baylanısta.*

*Qaraqalpaq xalqınıń tarixi dáwirlerinde til menen madeniyat bir-birinen ayrılmay kelgen.*

*Qaraqalpaq tiliniń saqlanıwı hám rawajlanıwı, elniń madaniyatın, dástúrlerin, an'anaların saqlap qalıw menen túwırdanadı.*

Bugingi kúnde globalasıw jarayonında milliy tiller menen madaniyatlardı saqlap qalıw, ularnıń ózara áser etiw mexanizmin úyreniw — filologiyalıq hám mádeniy izertlewer ushın mánizli másele bolıp tabıladı. Shu sebepli bul maqalada til hám madaniyat baylanısınń teoriyalıq negizleri, ularnıń ózara áser etiw formasın hám Qaraqalpaq adebiy miyrasındaǵı kórinisi ámeliy tárepti boyınsha qaraladı. Til — xalıqtıń ruwqiy hám mádeniy dúnyasınıń aynası.

Hár bir xalıq o`ziniń til arqalı dúniyani túsinedi, bayqaydı hám sol dúniyanıń obrazın jaratadı. Til — tek kommunikativ qural emes, ol halıqtıń tarixi esinde saqlanǵan mánilikli bilimler, qádiriyatlar hám an`analar sistemasınıń bir bólegi. Qaraqalpaq tiliniń leksikalıq qurılısı, frazeologizmleri, maqallar hám máteleleri halıqtıń mádeniy tártibi menen tıǵız baylanısta.

Mısalı, «suwdıń túbi — balıq, xalıqtıń túbi — xalıqlıq» degende, til arqalı xalıqtıń birlik, tıstastıq hám xalıqlıq sezimi kórsitiledi. Bul sóz formasındaǵı madeniy mazmun, xalıq ruhi qádiriyatınıń belgisi bolıp esaplanadı. Tildegi madeniy elementler hár dáwirde ózgerip, jańalanıp, úzliksiz rawajlanıp turadı. Til — tiriliktegi jaratılıs sekildi, ol da ózgeris hám integraciya jarayonınan ótedi. Mısalı, jańa texnologiyalıq terminler, jańa sotsial jaǵdaylardıń payda bolıwı — til sistemasındaǵı madeniy jańalıqlardıń asıl belgisi. Madaniyat til arqalı hám til menen birge tarqaladı. Bır tildegi sózdıń semantik mazmunı onıń madeniy tárepine túwırdanadı.

Mısalı, Qaraqalpaq tilindegi «dástúr», «tuwıs», «qonaqshılıq», «ar-namıs» sıyaqlı túsinipler — halıqtıń ruhi qádiriyatların kúrsitip turadı.

Bul sózlerdiń mánisi basqa tiller arqalı tolıq ańlatıw múmkin emes, sebebi olar milliy madaniyat penen túwırdanǵan túsinipler. Shu tárepti boyınsha qaralǵanda, til — madaniyatnıń nafaqat tábiǵiy arnaǵı, bálki onıń saqlanıw mexanizmi. Hár bir til — halıqtıń kollektiv esiniń, ruhi táriyxınıń kodı. Tildi saqlap qalıw — madaniyatni saqlap qalıw menen teń. Qaraqalpaq halqınıń tiliniń rawajlanıw tariyı, madaniyatnıń saqlanıwı menen túwırdanadı. Hám bul baylanıs bugingi kúnde de aktual másele bolıp qalmaǵan. Qaraqalpaq tilindegi jańa sózler, qálegendi ádebiy formalar, jazıw stili — bularnıń bári madaniyatnıń jańa kúrinislerin ózinde saqlaydı.

Madaniyat — til sistemasınıń dinamik ózgerislerinde baslıshı rol oynaytuǵın faktor. Hár bir halıq úziniń mádeniy táriyxı, sotsial-turmıs jaǵdayı, iqtisadi rawaj dárejesine qarap tiliniń qurılısın, semantik qatlamnı, leksikalıq mázmunın ózertip baradı. Til sistemasındaǵı ózgerisler tek grammatik hám fonetik dárejede emes, bálki madeniy semantika menen baylanısta boladı.

Mısalı, jańa texnologiyalıq hám sotsial túsinipler payda bolıwı netijesinde, jańa sózler (neologizmler) tildin leksikalıq qatlamına kirip, halıqtıń madeniy dárejesin kúrsitip beredi.

Qaraqalpaq tilinde sońǵı jıllarda kóp jańa sózler payda boldı. Bul jańa sózler — global madaniyatnıń áseri menen, axborat texnologiyaları, sotsial media, bilim hám innovaciya salasındaǵı rawajlar menen túwırdanadı. Mısalı, “internet”, “sotsial jeliler”, “onlayn oqıw”, “digital duniya”, “smartfon” sıyaqlı túsinipler til sistemasında orın alıw arqalı jańa madeniy qatlamdı payda etedi.

Bundan tashqara, madaniyat tilge estetik tártib, emosional mázmun beredi. Tildegi metaforalar, epitetler, simvollar — bulardıń bári halıqtıń óz mádeniy ortasın qanday qabul etkenin kúrsitip turadı. Mısalı, Qaraqalpaq adabiy tilinde «Aral kúzi — halıqtıń kóz jasına aynalǵan» degen poetik ifada madaniyat, tabiat hám ruhi sezim bir-birine túwırdanǵan.

Madaniyat arqalı til sistemasındaǵı ózgerislerdiń baslıshı belgileri:

1. **Semantik jańalanıw:** jańa túsiniplerge jańa sózler payda bolıwı.
2. **Fonetik beyimlesiw:** jańa sózlerdiń til fonetikasına beyimlesiw jarayoni.
3. **Sintaktik ózgeris:** global madaniyat áseri menen til strukturalarında jańa quralıwshı birlikler payda bolıwı.

4. **Kód jaratıw:** madaniy belgilerdiń til sistemasında jańadan belgilenip, ulıwma kommunikaciya arqalı tarqalıwı.

Bul jarayonlardıń bári til menen madaniyat ortasındaki túwırdanǵan baylanısın kúrsitip beredi. Qaraqalpaq tilindegi xalq maqalları, atamalar, sóz oyunları — bulardıń bári madaniyatnıń ruhi kodı retinde til sistemasında ornın saqlap kele jatır.

Demek, madaniyat til sistemasınıń faolligini arttıradı, onıń strukturaviy hám mazmuniy dárejesin jańalaydı. Hár bir madaniy ózgeris — tilde jańa semantik qatlamdı payda etedi, hám bul jarayon tilniń tirilik belgisidir.

Qaraqalpaq xalqınıń adabiy meyrası — halıqtıń ruhi, tarixi hám madaniy táriyxınıń aynası.

Til bul meyrastıń baslı quralı, ol arqalı xalq öz ruwxıy dúnyasın, milli qádiriyatların, tarixtaǵı baǵdarlıq máńilerin saqlap kelgen. Adabiy meyrastaǵı har bir sóz, har bir obraz — xalq mádeniyatınıń belgisi.

Qaraqalpaq adabiyeti dáwirler arqalı ózgerip, xalq mádeniyatı menen birge rawajlanıp keldi. Mısalı, xalq eposları — “Qırq qız”, “Er Sayın”, “Qoblan”, “Alpamıs” — til arqalı xalqnıń bahadırlıq, ar-namıs, erlik, ayallarǵa húrmet, tabiatpen baylanıs sıyaqlı qádiriyatların kúrsitken.

Bul eposlarda til nafaqat hikoya quralı, bálki xalqnıń ruhi esteligi sifatında qızmet etedi.

Eposlardaǵı obrazlardıń tildi paydalanıw stilistikası madaniyatnıń kúrinisin jaratadı.

Mısalı, “Qırq qız” eposında ayallar obrazı qaharmanlıq, aqıllılıq hám ruhi kúsh simvoli retinde bayandiraladı. Bunda “aqıldılıq”, “namıs”, “ar”, “sapar”, “bata”, “jan” sıyaqlı sózler madaniy-etik túsiniqlerdiń simvolına aynalǵan.

Qaraqalpaq adabiyetinde til menen madaniyat ortasındaki baylanıs L. Tolstoy, A. Navoi, hám Berdaq sıyaqlı klassiklardıń sheginde de kúrsitiledi.

Berdag she’riyatında tilniń tabiiyligi, xalqqa jaqınlıǵı hám madaniyatpen túwırdanǵan obrazlı ifada kúshin kúrsitip turadı. Mısalı, onıń “Elim men halqım” she’rinde xalqqa húrmet, birlik, ar-namıs túsiniqleri tildagi poetik birlikler arqalı bayandiraladı.

Til hám madaniyat ortasındaki osınday túwırdanıw adabiy meros arqalı xalqnıń ruhi qádiriyatların saqlap kelip, keyingi nesillerge jetkiziwde úlken rol oynaydı. Qaraqalpaq xalqınıń folklorındaǵı maqal-mátel, joqaw, termeler — bulardıń bári til menen madaniyatnıń birliğin kúrsitip beredi.

Mısalı, “Óz tilin bilmegen — elin bilmes”, “Til bar jerde — halıq bar” sıyaqlı maqallar til menen madaniyatnıń birliğin filosofiyalıq tárepinen kúrsitedi. Bul sóz ólkemizde tilni saqlap qalıw, onı hurmetlew, madaniyatqa jaqın bolıw menen túwırdanǵan ruhi túsiniqlerdiń belgisi.

Qaraqalpaq adabiy merosında til hám madaniyat baylanısı bugingi kúnde de úzilmeıdi.

Zamanawı adabiyet — tilniń jańalanıw platforması. Jáne har bir jańa ádebiy shıǵarma — xalq madaniyatınıń keńeyip, global dúńge beyimlesiwiniń kúrsatısı.

Til hám madaniyat ortasındaki baylanıs — filologiya iliminde eng kóne hám máńili máselelerden biri. Bul baylanıs arqalı biz xalqnıń ruhi dúnyasın, tarixi jańalanıwın, qádiriyatlar sistemasın, estetikalıq qablastırıw úlgilerin túsinemiz.

Til — madaniyatnıń asıl belgisi, onıń ruhi hám áxlaqiy mazmunın saqlap turatuǵın kúsh.

Hár bir halıq úziniń til arqalı madaniyatın jaratadı, hám madaniyat arqalı tiliniń múqaddes máńisin saqlap qalıwǵa múmkinshilik aladı. Qaraqalpaq halqınıń táriyxına nazar salǵanda, til menen madaniyatnıń birliǵi xalqnıń saqlanıwında, birliǵinde hám ruhi kúshiniń dawam etiwinde baslıshı faktor bolǵanına kóz jetkizemiz.



Bugungi globalisasi davirinde milliy tiller menen madaniyatlarning saqlanishi — milliy kimlikning asl negizi. Shu sebepli, til menen madaniyatning baylanishini ilmiy jaktan izertlew, onı teoriyalıq hám ámeliy jaktan dálellew — Qaraqalpaq filologiyasınıń rawajlanıwında úlken ahamiyatqa iye.

Bul maqala arqalı tilniń madaniyat menen birligin kúrsitip, xalq ruhi qádiriyatların saqlap qalıwdağı til rolin áyanlaw, onıń kommunikativ hám estetik kúshin jaqlaw máqsat etildi.

Natijede, tilni saqlaw — madaniyatni, madaniyatni saqlaw — xalqnı saqlaw ekenligi belgili boldı.

#### **PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR**

1. Berdaq, “She’riy shıǵarmalar”, Nukus: Qaraqalpaqstan nashriyatı, 1983.
2. Tojiboyev, A. “Til hám madaniyat: teoriyalıq negizler”, Tashkent: Fan, 2017.
3. Qurbanbaeva, N. “Qaraqalpaq tiliniń leksikası hám xalq madaniyatı baylanısı”, Nukus: Bilim, 2019.
4. Saparmuratov, A. “Til hám madaniyat: kommunikativ aspektler”, Almatı: Arys, 2015.
5. Humboldt, V. “O til tabıǵatı turalı izertlewler”, Moskva: Progress, 1984.
6. Matyakubov, E. “Til – halıqtıń ruhi dúnyası”, Toshkent: O‘zMU nashriyatı, 2020.
7. Rahmatullayeva, G. “Tilshilik hám madaniyatniń integraciyası”, Nukus: Qaraqalpaq Universiteti, 2021.
8. Niyazov, D. “Qaraqalpaq adabiy merosi hám halıqtıń qádiriyatlar sisteması”, Nukus: Ilim, 2018.